

ADALÉKOK SAVARIA AMPHITHEATRUMÁHOZ

Mindaz, amit Savaria (Szombathely) amphitheatrumáról eddig tudtunk, annyi volt, hogy létezett,¹ de hogy hol, azt bizonyosan tudni nem lehetett. Dr. Kuzsinszky B. ezt mondja róla:² «Amennyiben Nemesis kultusza az amphitheatrális játékokkal szokott összefüggésben lenni, a Nemesis istennőnek szentelt két oltárkö (CIL III 10911. 13423) lelhelye esetleg Savaria amphitheatrumának nyomára vezethet.»

A város délnyugati határában, a Kálvária-dombnak város felé néző oldalán³ találtak 10—15 évvel ezelőtt egy nagyobb méretű és szép kidolgozású, Nemesisnek szentelt márványoltárt, mely a városi múzeum lapidáriumába már több darabra törve került, az egyes részeket azonban könnyen össze lehetett állítani (III. tábla; mag. 142, szélessége 73, vast. 50 cm). Felirata következő:

Nemesi—Aug(ustae) sac(rum).—L(ucius) Val(erius) Valerian(us),—dec(urio) col(oniae) Fl(aviae) Sisc(iae) —duumvir i(ure) d(icundo), flamen—divi Cl(audii), duumvir q(uin)q(uennalis), — sac(erdos) p(rovinciae) P(annoniae) S(uperioris), ex voto.

Nemesis nevéhez a többi istenneveknél is gyakran használatos *augusta* jelző járul.⁴ A rómaiaknál hellén hatásra Nemesis a gladiator játékoknak, venatióknak, egyszóval az arenának lett védője, kit a játékok sorsa miatt nemcsak a gladiátorok és bestiariusok, hanem a játékok nézői is különös tiszteletben tartottak.⁵ Ezért találunk⁶ a legtöbb napvilágra került amphitheatrum mellett Nemesis-szentélyt, amely legtöbbször a színház falához volt építve.

A dedikáló *Lucius Valerius Valerianus*,⁷ *decurio coloniae Flaviae Sisciae*, tehát nem is savariai polgár, a sisciai ordónak (senatus) tagja, azonkívül a colonia igazságszolgáltató polgármestere (*duumvir i. d.*) s később duumvir quinquennalis,⁸ ami azt jelenti, hogy lustrumos évben volt a város legfőbb hivatalnoka s mint ilyen a censust vezette. Neve ezenkívül előfordul egy savariai datált (Kr. u. 188) márványtáblán, mely 88 polgárnak nevét öt curiába osztva tartalmazza.⁹

Eszerint az oltárkönek kora is a 188. év körüli időben állapítható meg, még pedig az oltárkönek kellett előbb készülnie, mert Valerianus ezen csak még sisciai decurio, savariai decurionatusát pedig címeinek elősorolásánál föltétlenül megemlítette volna.¹⁰ Úgy lehetett, hogy Valerianus sisciai civis volt, miután azonban mint ottani decuriót, duumvirt, quinquennalist, Pannonia Superior sacerdosává választották,¹¹ savariai «incola» lett. Az ilyen letelepedett jövevények polgárai maradtak annak a városnak is, amelyben polgárjoguk volt, de kötelesek voltak új tartózkodási helyük terheihöz is hozzájárulni, sőt a terhes hivatalok viselésében is ki kellett venni részüket és mindkét város törvényhatóságának alá voltak rendelve.¹² Új tartózkodási helyükön sorshúzás útján soroztattak be a curiák egyikébe, így juthatott Valerianus is a savariai decuriók második curiájába.¹³

Valerianus előkelő világi hivatalain kívül a legmagasabb¹⁴ papi tisztségeket is viselte: az istenített Claudius császár (uralk. Kr. u. 41—54) flamenje és Feiső-Pannonia főpapja volt.

Az ókor sajátos szokása szerint az uralkodó és annak szűkebb családi köre a rómaiaknál is isteni tiszteletben részesült. Ezen császárkultuszt különösen a tartományokban legnagyobb gonddal ápolták, ami természetes, hisz a császár iránti hűségnek ez volt egyik legbiztosabb jele. Rómában és a tartományokban e célra külön papi hivatalt szerveztek, mely évente az illető tartomány lakosait a császári ház isteni tiszteletében egyesítette s amely az egész tartományban minden mozgalmat szigorúan ellenőrzött és kettős, vallási és rendőri szerepével a római világuralom egyik legbiztosabb életfenntartó szerve lett.

Pannonia Superior vallási életének középpontja kezdettől fogva Savaria volt,¹⁵ itt gyűlt össze évenként az *ara* körül a *concilium*, melynek vezetésével a sacerdos volt megbízva. A sacerdos legfontosabb teendői közé tartozott az is, hogy az évenkénti nagy

császárünnepségek alkalmára összegyűlt tartományi népnek saját költségére játékokat rendezzen¹⁶ s így a bennszülött lakosságnak a római elemmel való összeolvadását előmozdítsa. Egyéb szórakoztatásokon kívül e játékokkal együtt járt a népnek megvendégelése is: játékokat, süteményeket, édességeket és más efféle eszközöket használtak fel egy ilyen fontos politikai cél elérésére; ezért a legfényesebb játékok a császárkultusz ünnepeire estek s az ilyen alkalomból kiosztott süteményeken nem szokott hiányozni a császár üdvére vonatkozó felírás sem.¹⁷

Ez a *sac. p. P. S.* kifejezés jelentősége, melyet még növel az a körülmény is, hogy az oltárkö datálható s így a provinciális császárkultusz történetéhez egy értékes adattal járul hozzá.

1. ábra.
Herkules-dombormű
Szombathelyről.

*Herakles-Relief
aus Szombathely
(Steinamanger).*

Municipialis császárkultuszra vonatkozik a *flamen divi Claudii* kifejezés. Ez Pannoniában egy kövön sem ismeretes, de Savariában, mint Claudius császár alapította coloniában érthető elfordulása,¹⁸ csak az a különös, hogy ily későn, Commodus alatt szerepel. Municipalis kultuszról lévén azonban szó, nem kell szükségképpen Savariára gondolni, Valerianus ép úgy lehetett Sisciában is Claudius flamenje. A flaminatus más városbeli hivatalokkal is összeegyeztethető volt, sőt előfordul az is, hogy ugyanazon személy különböző városokban más és más császár flamenje,¹⁹

Az oltárkö külső kiállítása, méretei s az a körülmény, hogy hivatalos személyiség nem *pro se suisque* állítja, azt igazolja, hogy Nemesis szentélynek képezhette berendezését. Nemesisnek abban az időben amphitheatrumokkal kapcsolatban szoktak templomot építeni, így a Nemesaum mellett joggal kereshető amphitheatrum, vagy más hasonló épület.²⁰

Csak az lehet kérdés, hogy mi az összefüggés az oltárkö és Nemeseum, illetve amphitheatrum között. Az biztos, hogy a színház ekkor először nem épülhetett, elképzelhetetlen ugyanis, hogy Savaria római lakossága az alapítás után 140 éven át meglehetett volna ilyen szórakozóhely nélkül.²¹ Így legvalószínűbb az, hogy Valerianus az oltárt valamely ünnepélyes alkalomból, talán quin-

quennalításának öröme²² *ludi quinqueales*-sel²³ kapcsolatban állította fel Nemesis szentélyében.

Több körülmény is mutat arra, hogy a provinciális császárkultusz épületei azon városrészben helyezkedtek el, ahol az amphitheatrumot találjuk. A CIL III 4192 és 4193 szoborfeliratok még Schönvisner korában ugyanezen városrészben kerültek elő;²⁴ a mult század közepe táján pedig a «Kálvárián» Hercules reliefet²⁵ (I. ábra.) találtak, miről szintén valamely közeli kultuszhely létezésére lehet következtetni.

Amphitheatrumunk ezen helyéről már régóta többféle szóhadgyomány volt ismeretes; mint Szombathelyen hallottam, 60—80 évvel ezelőtt még lehetett itten terraszokat látni, másik értesülés szerint pedig régebben a hegyoldalba római kőlépcső vezetett felfelé, melyet azóta a föld eltakart.

A régi Savaria területén egyéb tárgyak is kerültek elő, melyeket szerettek az amphitheatrummal kapcsolatba hozni. A CIL III 4183 feliratban szereplő *cryptat* Lipp színházra vonatkoztatja Suetonius egy helye alapján;²⁶ egy római terracotta tojásidomú és nagyságú golyót pedig *ovumnak* néz, amilyent cirkuszban szoktak használni és ennek alapján Savaria cirkuszára gondol.²⁷

Biztosnak csak annyi vehető, hogy a hegyoldal félkör alakú bevágásában amphitheatrum vagy theatrum állott, mely Nemesiummal volt kapcsolatban, továbbá hogy a császárkultusszal összefüggő többi épületek is a római város e részén helyezkedtek el.²⁸

Fettich Nándor.

JEGYZETEK.

¹ Az Acta Sanctorum ismeretes helye alapján: . . . *qui eum custodiebant, Sabariam duxerunt. Quem praeses Amantius per officium suum offerri sibi iussit in teatro* szent Quirinus élettörténete Acta SS. Junii, Antverpiae, 1695, pag. 382, cap 5. Ebből még nem kell szükségképen a szó valódi értelmében vett színházra gondolni.

2. ábra. Herkules-szobrocska. Szombathely, Vasvármegyei Múzeum.

Herakles-Statuette. Museum von Szombathely (Steinamanger).

² Pecz V. *Ókori Lex.* II. köt. «Savaria» 723. l.

³ A lelőhely környékének természetellenes alakja a figyelmet magára vonja. A több kilométer hosszú, keskenyen húzóódombnak e helyén ugyanis nagy félkör alakú bevágás van, mely első látásra elárulja, hogy emberi kéz munkája. Az oltárkő közvetlenül a bevágás alatt elterülő sík területen került elő.

⁴ Ennek jelentőségéről l. Domaszewski : *Abhandlungen zur römischen Religion*, Leipzig u. Berlin, Teubner, 1909, 72². l.

⁵ Premerstein : *Nemesis und ihre Bedeutung für die Agone*. Philologus, 1894, 400. l.

⁶ Atheni Dionysos-színház, Thasos, Mylasa, Venafrum, Aquincum, Carnuntum stb. Premerstein i. m. 405., 412. l.

⁷ Azonos tövű nomen és cognomen gyakori ; CIL III 4150 = Domit. Domitianus, Cl. Claudianus, Petronius Petronianus.

⁸ Duumvir i. d. és duumvir quinquennalis nem egyenlő hatalommal való felruházást, de egyenlőrangú hivatali állásokat jelent. Akit censusos évben választottak duumvir i. d.-vá, annak címe quinquennalis lett, de azért a két hivatal egyenlőrangú. CIL X 1074 (= 2378) d fölirat *A. Clodius Flaccus*ról emlékezik meg, aki háromszor volt duumvir, másodszer quinquennalis, mindhárom alkalommal különféle nagyszabású versenyeket, gladiator-i játékokat, venatiókat stb. rendezett megválasztatásának öröme. Neumann : *De quinquennialibus coloniarum et municipiorum*, Lipsiæ, Teubneriana 1892. p. 27.

⁹ CIL III 4150 ; Lipp Vilmos ezt közzétette Arch. Ért. II. 127—128. l., hol közli Mommsen véleményét is, mely szerint a tábla valamely templomnak, talán Hercules templomának építési költségeihez hozzájáruló polgárok nevét örökíti meg. Később Lipp egy tanulmányában azon meggyőződésének ad kifejezést, hogy e tábla Savaria tanácstestületének valamely ünnepélyes alkalomból készített albuma. Lipp V. : *Tanulmányok*, Szombathely, 1880, 59. l. Ugyanezen listán szerepel a CIL III 4198 sírfeliraton is előforduló *C. Caesius Viktor*. E tipikus II. századi sírkő, mely szimbolikus ábrázolásai miatt is figyelemre méltó, jelenleg egyik vas megyei község urasági birtokán látható, 1920 szeptemberében rajzot készítettem róla s mint akkor megállapítottam, betűformáinak vésése megegyezik oltárkövünkével. Egyébként sincs anakronizmus a márványtábla és oltárkő adatai között. Ez utóbbin Siscia még Flavia jelzővel szerepel (Kr. e. 188 előtti években), melyet Septimius Severus (Kr. u. 193—211) idejéig megtartott, ettől kezdve pedig állandóan Septimia jelzöt viselt ; Pecz V. *Ókori Lex.* II. köt. «Siscia». 801. l.

¹⁰ A címek felsorolását itt szabályosan emelkedő (tehát az időrendnek is megfelelő) cursus honorumnak kell tekinteni ; az összes címek sisciaiak, a sacerdotium kivételével, mely provinciális vonatkozású és Savariával csupán mint a tartományi császárkultusz székhelyével van összefüggésben.

¹¹ A sacerdos provinciabeli bármely városból volt választható, de kizárólag gazdag emberek közül, akik e hivatallal járó költségeket a sajátjukból fődözni tudták és akik az összes honores municipales-t végigviselték volt. Marquardt : *Römische Staatsverwaltung*. I. 367 ; 375, 5. l.

¹² Az «incola» közjogi helyzetére vonatkozólag I. Marquardt: *R. St.-V.* I. 466.

¹³ V. ö. CIL X 7518 — Sulci — ... *cooptato et adlecto in quinque decurias et inter sacerdotales prov. Sard. ob merita eius in re publica Sulcitani* ...

¹⁴ Marquardt: *R. St.-V.* III. 453. I.

¹⁵ Kornemann: *Zur Geschichte der antiken Herrscherkulte*, Separat-Abdruck aus den Beiträgen zur alten Geschichte. I. Leipzig, 1901, 130. l. összeállítja a savariai császárkultuszra vonatkozó feliratokat. Ehhez az anyaghoz hozzá lehet csatolni a szóbanforgó Nemesis-oltárkövön kívül még: 1. a savariai bábsütő-mintáknak császárkultuszra vonatkozó feliratait, tudományos feldolgozásuk Alföldi A.-tól, *Pannoniai agyagminták és vonatkozásai a császárokra*, különlenyomat az Arch. Ért. XXXVIII. kötetéből, Bpest, 1918; 2. egy kiadatlan savariai márványtábla-töredéket, mely Septimius Severus és Caracalla császárokra vonatkozik; 3. Epem. IV. 496 = *Arch.-epigr. Mitt.* XVI. (1893), 30. l.: ... [in h.] *dd. nn. augg.* ... (szombat-helyi).

¹⁶ Marquardt: *R. St.-V.* I. 368. I.

¹⁷ A savariai bábsütő agyagmintákon: *salvo Aug(usto) aurea secula videmus; Victoria Augusti; conservatio Aug(usti)*; Alföldi i. m. 17., 25., 28. l. 3., 5., 6. ábrák.

¹⁸ Plinius szavaiból (*h. n.* III. 24 (27): *iam tamen colonia divi Claudii Sabaria* legalább is municipális császárkultuszra lehet következtetni (v. ö. CIL III 3279: *Divo Hadriano Mursenses conditori suo*). Claudius emelte a várost egyszerre a legmagasabb közjogi helyzetbe, ami esetleg a város megalapításával egyidőben történt, de semmi esetre sem sokkal ez után. Savaria megalapításánál kereskedelmi szempontokon kívül valószínűleg szerepelt a császárkultusz kiterjesztésének gondolata is. Egy kelta városban, melyet csak imént hódítottak meg a birodalom részére, a hódítók császárkultuszát nem lehetett volna meghonosítani, erre egy külön város megalapítása volt szükséges a véres harcok árán megszerzett Pannonia nyugati határán. Erre vall a lakosság túlnyomó római eleme, Pecz: *Ókori Lex.* II. «Savaria», 722. l. — Claudius tisztetére már életében épült templom másik kolóniájában, Camulodunumban, Kornemann i. m. 102. l. és u. i. 2. megj.; sőt kultusza keleten is már életében el volt terjedve, Kornemann, 107. l.

¹⁹ CIL V 5126 — Bergomum II. század — *C. Cornelio, C. f. Vot. Miniciano ... flamine divi Claudii Bergomi ... flamine divi Traiani Mediolani*. — Flamen divi Claudii egyéb feliratokon: CIL V 875 Aquilea Kr. u. 105; CIL V 534 Tergeste Kr. u. 98—102 közöttől; CIL V 6431 Ticinum; CIL II 4217 Tarraco; CIL IX 1123 flamen Claudialis, Trajanus utáni időből. — A mons Caeliuson lévő Claudius-templomra vonatkozó adatokat I. Jahresber. des kgl. Kaiser Friedrichs-Gymnasiums zu Frankfurt a/M. 1898, Dr. Aust: *Die stadtrömischen Tempelgründungen der Kaiserzeit.* S. VII—VIII.

²⁰ Premerstein a CIL VI 533 — Róma, Marsmező — *Nemesi sanctae campestri* felirattól következteti, hogy a Campus Martiuson Nemesis-szentély állott. *Philologus* i. m. h. 415. l.

²¹ Carnuntumban, mely municipium Hadrianus alatt, colonia pedig csak 192 után lett, az amphitheatrum már Kr. u. 73-ban állott s a Nemesium

is vele együtt épült. Bormann : Jahresber. 1890—91, 78. l. ; Aquincumban, Septimius Severus coloniájában az amphitheatrum 150 körül állott, Dáciában pedig, melyet Traianus szerzett meg a római birodalomnak, a porlissumi amphitheatrumot 157-ben roskatag állapota miatt restaurálni kellett (CIL III 836).

²² V. ö. CIL III 6170 (= 773) — Troesmis 218—222 közöttől — *M. Ulp. Antipater sacerdot. prov. et bis duumviral. ob honorem pontificatus.* CIL I 1246 = X 852 — Pompeii, amphitheatrum — *C. Quinctius C. f. Valgus M. Porcius M. f. duovir. quinq. coloniarum honoris causa spectacula de suo pec. fac. coer. et coloneis locum in perpetuum deder.* — Hivatalos személyiségek mint játékrendezők : Otto Toller, *De spectaculis, genis, distributionibus etc.* Altenburg, 1889 ide vonatkozó fejezetei.

²³ Sueton. Octav. 59 : *provinciarum pleraeque super templa et aras ludos quoque quinquennales paene oppidatim constituerunt.*

²⁴ «Haud . . . ita pridem in contigua Sabariae hodiernae villa Perenth effossus est Lapis . . . Schönvisner : *Antiquitatum et historiae Sabariensis ab origine usque ad praesens tempus libri novem.* Pestini MDCCXCI p. 5., 12.

²⁵ A tábla holléte ismeretlen, eredeti rajza az Akadémia arch. bizottságának levéltárában, rajta e ceruzajegyzetek : «1 és ½ láb — szélessége 10-el szűkebb — Benkő János — Szombathelyi — Káivárián».

²⁶ Vasm. régészeti egylet évi jelentése II. évf. (1874). 36. l.

²⁷ Arch. Ért. II. 129. l. — Savaria amphitheatrumáról még : Vasm. rég. e. é. jel. IV. évf. (1876), 34. l. ; Arch. Ért. VI. (1872) 9. l. Lakner E.: *Iványpontok a vas megyei régészeti egylet első működése elé* 10. l. és ehhez Arch. Ért. VI, 27. l.

²⁸ E sorok lezárása után jutott tudomásomra, hogy a Vasm. rég. egylet évi jel. 1877, 18. l. 6. ábrán közzétett, mészkőből faragott Hercules-szobor, (24 cm. magas, 18 cm. széles. 2. ábra.) is e városrész területén, amphitheatrum közelében, a Nárái-utca egyik kertjében — találtatott 1869-ben. (V. ö. Arch. Ért. II. 213. l.)